

İlk Dönem Sûfileri ve Hadis: Hakîm et-Tirmizî Örneği

Yavuz Köktaş

İstanbul: Gelenek Yayınları, 2010, 200 s.

İslâmi ilimlerin birbirleriyle irtibatı ve biri diğerinden bağımsız düşünülemediği gerçeğinden yola çıkıldığında Hadis ile Tasavvuf ilim dallarının amaç ve yöntem itibarıyla etkileşimi tetkike açık bir saha olarak karşımızdadır. Yavuz Köktaş'ın, *İlk Dönem Sûfileri ve Hadis: Hakîm et-Tirmizî Örneği* isimli çalışması da hem bu konuyu incelemesi hem de mevzuu kişi ve eser odaklı çalışması itibarıyla kıymeti haizdir.

Eser; giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. İlk bölüm, “Hakîm et-Tirmizî'nin Hayatı ve İlmî Şahsiyeti” üst başlığı altında dört alt başlıktan oluşmaktadır. İkinci kısım ise “Hadislerin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Nevâdiru'l-usûl ve Kitâbu'l-Menhiyyât'ın Yeri” ismiyle meselenin derinlemesine ele alındığı dört alt başlıktan müteşekkildir.

Kitabın önsözünde Tasavvuf-Hadis ilişkisine dair kaleme alınmış Türkçe kaynaklara değinen Köktaş, bu çalışmaların incelenmesinin akabinde, “tasavvuf-hadis ilişkisi alanında –şahıs dâhil olsa da – esas itibarıyla anlama/yorumlama merkezli bir çalışmanın yapılması gerektiğini” ifade eder. (s. 16) Eserde Hakîm et-Tirmizî'nin, “spesifik olarak hadis şerhçiliğini ele alacağını belirten yazar, giriş kısmında tasavvuf erbabının şerhlerinde anlamın kendisinden ziyade hikmeti ve nedeni üzerine durduklarını, Hakîm et-Tirmizî'nin Nevâdiru'l-usûl ve Kitâbu'l-menhiyyat adlı eserinde bunun bol örneklerinin bulunduğunu” ifade ederek neden bu konuyu seçtiğine dair bilgi sunar. (s. 20)

Çalışmanın alanı ve amacına dair yukarıda zikredilen bilgilendirmelerde bulunan Köktaş, söz konusu eserin, “bir yönüyle monografi bir yönüyle de hadisleri anlama ve yorumlamaya dayalı olduğu için iki bölümden” oluştuğunu ifade etmek suretiyle takip ettiği metoda ilişkin ipuçları sunmaktadır. (s. 22) Hakîm et-Tirmizî hakkında Türkçe hususi bir çalışma bulunmadığını söyleyen müellif böylesi bir çalışmayı, “ele alınmaya değer” olarak nitelirmektedir. (s. 24)

Yukarıda da belirtildiği üzere kitabın ilk bölümü, “Hakîm et-Tirmizî'nin Hayatı ve İlmî Şahsiyeti” ismini taşımaktadır. İlgili kısımda Hakîm'in ismi ve nesebine dair kısa bir girişten sonra yaşadığı zaman dilimine dair bilgiler verilmiştir. (s. 28-29) Köktaş'a göre eldeki veriler muvacehesinde Hâkîm'in h. 222-320 tarihleri arasında yaşadığı söylenebilir. (s. 29) Bu kısımda onun, “Helenistik felsefeden ve gnostisizmden gelen hikmet anlayışını tasavvufa aktararak bu hareketin yeni bir

döneme girmesine katkıda bulunduğu ve bu sebeple ‘Hakîm’ diye anıldığı” bilgisi dikkat çekmektedir. Ayrıca birçok farklı ilmi disiplinde eser vermesi sebebiyle kıskanıldığı ve bunun neticesinde aşktan (*hubb*) bahsederek halkın ahlakını bozmak gibi bir takım gerekçelerle yöneticilere şikayet edilerek cezalandırıldığı, hatta velileri nebilerden üstün gördüğü iddiasıyla Tirmizî’den çıkarıldığına dair bilgiler kayda değerdir. (s. 30-31)

Birinci Bölüm’ün ikinci alt başlığı “İlmi Şahsiyeti” şeklinde olup Hakîm’in hocalarını ve talebelerini konu etmektedir. (s. 31-43) Hakîm et-Tirmizî; “hadis, tefsir ve kelamla uğraşmış bir sūfî” diye tavsif edilen ancak ulemâ nezdinde, hakkında müspet ve menfî farklı değerlendirmelerin bulunduğu, Şâfi’î ya da Hanefî olduğuna dair farklı tespitlerin bulunduğu, kendisinden sonra görüşünü benimseyenlerin oluşturduğu “Hakîmiyye” isminde bir grubun teşekkül ettiği bir âlimdir. (s. 31-32) Böylesi bir ilim adamının ilmî donanımının altyapısını şekillendiren hocalarına uzun uzadıya değinen Köktaş, bu bölümde tabakat kitaplarında adı geçen *on dört* ve kendi eserinde nakilde bulunduğu *doksan sekiz* hocasına yer verir. (s. 33-42) Akabinde talebelerinden *altısına* işaret ederek bu sayının azlığının, “dikkat çekici” olduğunu söyler (s. 43)

Hakîm’in eserlerinin genel olarak farklı disiplinlere ait konuların bir arada olması sebebiyle disiplinler arası bir sınıflama yapmanın zorluğuna değinen Köktaş buna rağmen Hakîm’in çalışmalarının genel özelliklerinden *yedi* tanesini zikreder. (s. 45) Buradan hareketle de hadise dair eserlerinin hususiyetlerini, “Hadis Şerhine Dair Eserler” ve “İsnadlı Rivayet İçeren Eserler” şeklinde ikiye taksim eder. (s. 46)

İlk bölümün, son kısmı, “Hadisçiliği” başlığını taşır. Yazarın kendi içerisinde, “Hadis İlmindeki Yeri” ve “Bazı Hadis Meseleleriyle İlgili Görüşleri” şeklinde ayırdığı bu kısımda Hakîm’in tabakat kitaplarında ne şekilde tavsif edildiğini daha ayrıntılı ele almıştır. Onun hakkında olumlu ve olumsuz değerlendirmeleri birlikte veren Köktaş, “şüphesiz bir alim bütün olarak değerlendirildiğinde onun hakkında daha isabetli karar verilebilir.” (s. 49) diyerek Hakîm et-Tirmizî hakkındaki parçacı bakışla söylenmiş yorumları eleştirmektedir. Son noktada Köktaş, bu bütüncül bakışın sağlanabilmesi için Tirmizî’nin bazı hadis meselelerine bakışının ifade edilmesi gerektiği sonucuna ulaşmıştır.

“Bazı Hadis Meseleleriyle İlgili Görüşleri” başlığı altında “tahammül”, “rivayet”, “metin tenkidi kriteri” ve “mana ile rivayet” konularını Hakîm et-Tirmizî özelinde ele almıştır. (50-72) Hakîm’e göre hadis tahammülü de rivayeti de *nefsle* ilgilidir. Yani kıyamet günü kendini ve insanları kurtarmaktır. (s.50) Yani, hadisler ve onlardan çıkarılan hükümler vesilesiyle Dünya ve ahiret saadetini yakalamak suretiyle azaptan kurtulmaktır. Bu bağlamda Hakîm, “hadisleri anlamaya” daha fazla önem vermiş, tevillerinde zahirden batına gitmiş ve son tahlilde maruf olan

her sözü Hz. Peygamber'in söylediğini iddia edebilmiştir. (s. 51)

Müellif, "Metin Tenkidi Kriterleri" başlığında klasik metin tenkidi tanımlamalarının Hakîm'in yaklaşımıyla tam olarak uyuşmadığını söylemektedir. Kalp/gönül odaklı olarak hadislerin marufunun ve münkerinin bilinmesi şeklinde özetlediği Hakîm'in metin değerlendirme kıstaslarını *Nevadiru'l-usûl* üzerinden seçtiği kısımlarla belirleyen yazar, (s. 52-57) bu hususu 5 örnek üzerinden yorumlar.(58-63) Bu kısmın sonunda meselenin halline ilişkin 9 maddeden müteşekkil bir değerlendirmede bulunur. Buna göre;

1. Hakîm'in hadis kabulünde odak noktasının, "nurlanmış kalp" olması sebebiyle hadis ulemasının rical tenkidi üzerinden yaptığı değerlendirmeler geri planda kalmıştır. Dolayısıyla onun zayıf hadisleri delil getirmesinde yadırganacak bir durum yoktur. (s.63-64)
2. Hakîm et-Tirmizî bir hadisin reddedilmesine ilişkin, "Kur'an, tarih, akıl ve apaçık gerçeklere aykırı olmak" şeklinde şartlar ileri sürer. Köktaş her ne kadar apaçık gerçekle neyin kastedildiğini belirtmese de kendisine göre Hakîm'in saydığı bu hususlar da bizatihi metin tenkidi kapsamına girer. Dolayısıyla, Hakîm'in hadis kabulünde en önemli unsur olarak gördüğü, "nurlanmış kalp" şartının ikinci planda bırakılması anlamına gelir. Son tahlilde Hakîm hadis sıhhat tespitine ilişkin kendi değerlendirme ve kabullerine aykırı davranmıştır. (s. 64)
3. Kalbinâsara ihtiyacı yok demesine karşın kendi teorisini temellendirirken âsara başvurmuştur. Köktaş'a göre bu bir çelişkidir. (s. 65)
4. Hakîm görüşünü temellendirmek için kullandığı âsarı kimi zaman bağlamından koparmıştır (s.65)
5. Aydınlanmış kalp teorisinin ne tür hadislerle uygulanacağı açık değildir. (s 65)
6. Hakîm'in bu teorisi ile batın ehlinin bir takım sözleri ve delil aldıkları bazı rivayetler meşru hale gelmektedir. (s. 66)
7. Bu teori, keşf ve rüya ile hadis tashihi faaliyetinin temellerini sistemleştirmiştir (s.66)
8. Abdurahman b. Mehdî'nin konuyla alakalı değerlendirmeleriyle Hakîm'in nurlanmış kalp teorisi birbirine karıştırılmamalıdır. (s. 67-68)
9. Dünya meselelerinde makam, mal ve riyaset gibi hususlara ram olan kalp hadisleri itminan içerisinde değerlendiremez. Bu yönüyle Hakîm'in teorisi noksandır. (s. 68)

İkinci Bölüm olan, "Hadislerin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Nevâdiru'l-

Usûl ve Kitâbu'l-Menhiyyât'ın Yeri" başlığı altında ilk olarak hadis şerhçiliğinin kısa tarihine değinen müellif, *Nevâdiru'l-usûl*'de Hakîm'in farklı bir yöntem belirlediğini, tevil, tefsir gibi tabirleri nadiren kullanmakla birlikte, söz konusu bu terimlerin yerine hikmet, hakikat, sebep ve sır gibi isimlendirmelerde bulunduğunu dile getirmektedir. (s. 75) Özellikle, "hikmet" kavramının "ıstılahî olarak felsefe vb. branşlarda kazandığı anlamın dışında bir manaya sahip olduğu" görülmektedir. *Nevâdiru'l-usûl*'de hikmet bir şeyin sebebi, iç yüzü anlamında kullanılmıştır. (s. 77) Netice olarak Hakîm klasik hadis şârihlerinin aksine hadislerinin hikmetini ve onların arkasında yatan nedenleri keşfetme çabasını önclemiştir. (s. 79)

Çalışmanın devamında *Nevâdiru'l-usûl*'ün bölümleri genel hatlarıyla tanıtılmış (s. 79-85) ve eserde yer alan *iki yüz doksan bir* hadisin; *yüz otuz biri* sahih, *kırk yedisi* hasen, *sekseni* zayıf ve *yirmi biri* tek tarikten gelen rivayetler şeklinde değerlendirilmiştir. (s. 86) Köktaş'ın tespitine göre, eserde sadece 2 rivayet muttasıl olup geri kalanı müellife kadar uzanmamaktadır. Senede ilişkin verilen bu bilgilerin akabinde yazar, Abdurrahman Umeyra'dan özetlediği malumat ışığında Hakîm'in *Nevâdiru'l-usûl*'ü kaleme alma sebebini, "umumi olarak İslam ümmetine hususi olarak kendini eleştirenlere Muhammedi yolda olduğunu" göstermek olarak belirtir. (s. 89)

Bu izahların akabinde Köktaş, Hakîm'in şerh anlayışını teknik açıdan ve muhtevası itibariyle incelemektedir.(s. 90-140) Teknik olarak hadisleri; ayetlerle, hadislerle, sahabe sözleriyle, tabiun ve diğerlerinin sözleriyle açıklanmasına dair *Nevâdiru'l-Usûl*'den örnekler sunmaktadır. (s. 90-95) Devamında İsrailiyyat nev'inden rivayetlere çalışmada ne ölçüde yer verildiğine değinir. Hakîm'in kimi zaman hadisin farklı tariklerini vermeyi de ihmal etmediğini ifade eden Köktaş son olarak hadisleri "قوله" ifadesiyle açıklamasına dair bir alt başlık açar. (s. 95-98)

Teknik açıdan böylesi bir bölüm kaleme alan müellif muhteva açısından da *Nevâdiru'l-usûl*'ü değerlendirmeye tabi tutar. 16 başlık özelinde bu konuyu ele alan Köktaş, Hakîm'in eserinde kimi zaman müşkil rivayetleri telif ettiğini (s. 98-103), kimi zaman hadisin hikmetini açıkladığını (s. 103-110), bazen hadisi hakikate hamlederek sahabenin sözünü tevil ettiğini (s. 110-112) bazen de mecaz ifadeleri farklı açıdan yorumladığını belirtir. (s. 112) Keza yeri geldikçe hadislerdeki mutlak ifadeleri takyid eden Hakîm temsil ve teşbihleri de izah etmekten geri durmamıştır. (s. 112-115) Kelimelerin semantik açıdan tahlil edildiği kısımları da ayrı ayrı değerlendiren Köktaş, (s.116-121) ihtilafu'l-hadisın bir başka veçhesi olan âmın tahsisine dair örneklerin *Nevâdiru'l-Usûl* içerisinde var olduğunu örnekleriyle izah etmiştir. (s. 121-124) Elbette meselelerin tasavvufi yönünü de beyan etmekten geri durmamıştır. (s.124-129) Hadisleri psikolojik, sosyolojik ve etimolojik açıdan ele alan Hakîm bunu yaparken tasavvufi anlayışa

uygun tasnifler yapmış ve kimi zaman da hadisleri iki ayrı vecihle yorumladığı da olmuştur. (s. 129-140)

Eseri muhteva açısından bu şekilde bir ayrıma tabi tutan Köktaş “Nevâdiru’l-usûl’ün Tenkidi” olarak isimlendirdiği başlığın altında eserin, “Mevzu Hadisler Nakletmesi”(s.141), Hakîm’in, “Rivayetlerinde Teferrüt Etmesi”,(s. 143) “İsrailiyyât Nakletmesi” (s. 145), “Hz Peygamber’in Siretine Yakışmayan Şeyler Nakletmesi” (s. 148) ve “İsabetsiz veya Eksik Yorumlar Yapması” (s. 150) gibi gerekçelerle tenkide maruz kaldığını örnekler üzerinden incelemiştir.

Bu bölümün dördüncü başlığı ve devamında Hakîm’in *Kitâbu’l-menhiyyât*’ı tetkike açılmıştır. Nehy içerikli yüzyetmiş rivayetin bulunduğu eserde müstakil olarak rivayetlerin illetlerini tespit üzerinden bir çalışma kaleme alınmıştır. *Nevâdiru’l-usûl*’den en büyük farkı ise bu kitapta, “tasavvufî bir anlayışı delillendirme amacının görülmemesidir.” (s. 154) Teknik açıdan eserin değerlendirilmesinin ardından muhteva açısından bu eserin, hadislerin illetlerini tespite yönelik ne gibi içeriğe sahip olduğu izah edilmiştir. (s. 157-176) Köktaş; *Kitâbu’l-menhiyyât*’ın mevzu hadisler barındırması, isrâiliyyat kabilinden rivayetler içermesi ve tarihe aykırı hadisler nakletmesi (s. 177-179) sebebiyle eleştirildiğini belirterek çalışmasını noktalamıştır.

Sonuç kısmına gelindiğinde Köktaş. 19 madde ile değerlendirmesini tamamlamaktadır. Genel olarak Köktaş’ın şu neticelere ulaştığı görülmektedir:

Hakîm, erken dönemlerinde hadisle uğraşmış ve sonraları manevi tecrübe kazanmıştır. Hakkında müsbet ve menfi birçok değerlendirme olmakla birlikte, sadece menfi değerlendirmeler sebebiyle mutlak manada tenkit etmek yanlıştır. Her ne kadar rivayet tahammül ve edasında, rivayet-mana dengesini gözetse de son tahlilde manaya daha fazla ehemmiyet vermiştir. Ona göre maruf olan her söz Hz Peygamber’indir ve bunu aydınlanmış kalp bilir. Dolayısıyla bu noktada senede ihtiyaç yoktur.

Hakîm’in *Nevâdiru’l-usûl* eseri hadislerin anlaşılmasına yönelik kaleme alınmış bir eserdir. *Nevâdir* hadislerin hikmet boyutunu, diğer eseri olan *Menhiyyât* ise daha çok illet boyutunu ele almaktadır. Hikmete dair bütün açıklamalar tasavvufla doğrudan alakadar değildir. Ayrıca hikmet olarak tespit edilen her şey doğruyu yansıtmamaktadır. Bazıları aşırı yorum olarak nitelenebilir. Bu eserin amacı, hadis tahdisi değil hadisler yoluyla tasavvufî görüşün serdedilmesidir. Senet tekniği açısından *Kitabu’l-menhiyyât* daha muntazamdır. Ve her iki eserde de senetten ziyade metin öncelendiği için zayıf ve uydurma rivayetler mevcuttur ve kimi zaman israiliyyat nevi rivayetlere yer verilmektedir.

Osman Aydın

(Arş. Gör., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı)